

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Ճ Ա Կ Ա Տ Ա Գ Ր Ի Տ Օ Ն Ը

(Համբարձումը)

Վ Ի Ճ Ա Կ Հ Ա Ն Ն Լ ՈՒ Ս Ո Վ ՈՐ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը
Ե Ի

Վ Ի Ճ Ա Կ Ի Ե Ր Գ Ե Ր Ը

Հեթանոս հայի այս հաւատալիքները, որ այնպէս պարզօրէն երևում են վիճակի սովորութեան մէջ, կարելի է չորս գլուխների բաժանել և խօսել իւրաքանչիւրի մասին շատ կարճ. — ա. Բուսականութեան-ծառերի պաշտամունք. բ. արմատների եւ ծաղիկների պաշտամունք առանձին. գ. ջրի պաշտամունք. և դ. աստղերի կամ երկնային մարմինների պաշտամունք.

Ա. Բուսականութիւն-ծառեր:

Որ հին հայերը հեթանոսութեան օրերում բոյսերի պաշտամունք ունեցել են, արդէն յայտնի է: Այդ հաւատալիքների մնացորդները մինչև մեզ էլ հասել են. իբրև փաստ կարելի է յիշել և այդ բաւական է, որ այժմ էլ Հայաստանի զանազան կողմերում անթիւ են այնպիսի ծառեր, որոնք իրենց հրաշագործ յատկութեան համար պաշտւում են—պաշտամունքի առարկայ են. ճիշդ է, որանցից շատերը իրենց սրբութիւնը ստացել են այս և այն սրբի անունով, որ բոլորովին ուշ ժամանակի գործ է, բայց և միւս մեծ մասը «սուրբ ծառ» են աւանդական օրերից մնացած, և իրենց յատկութեամբ ոչ մի քրիստոնեայ սրբի չեն ծառայում:

Տիգրանակերտի և Հղուի գաւառում ծառապաշտութիւնը (ինչպէս և Զրապաշտութիւնը) հայերի մէջ ընդհանուր տարածուած սովորութիւն է, նոյն չափով և քրդերի և եղիտիների մէջ: Հէնց միայն Վարանդայում կարելի է համարել տասնեակ «Խնձորածառի խաչ. Ոսկէ խաչ. Կանաչ խաչ» և այլն զանազան անուններ կրող կաղնի, չինարի և ուրիշ վիթխարի ծառեր, որոնք իրենց պարունակած զօրութեան շնորհիւ պաշտւում են

սեղացիներէնց և տարուայ որոշ օրերէն ուխտատեղի են: Սրանք պատժում են իրենց չյարգողին. բժշկում են հիւանդութիւններ, զսէր են պահանջում: Սոցա վրայ երկնքից լոյս է իջնում, որանց վրայ բնակում են աներեւոյթ ոգիներ, թէ չար և թէ բարի, նոյնպէս հրեշտակներ և սրբեր: Այսպիսի անուն ունեցող ծառերը անխոր բժշկում են և՛ մարդու և կենդանու: Նիհար երախաներէն մտնում են հառտարուն ծառի խուռջի մէջ, որպէսզի առողջանայ՝ թէ հիւանդ կենդանիներին և թէ հիւանդ մարդկանց եօթն անգամ ման են տալիս «զօրաւոր» ծառի չորս կողմը. գոհում են ոչխար, արաղաղ, խունկ են ծխում և մոմ վառում: Սուրբ ծառից ծորող հեղուկը մորթային հիւանդութիւններէ դեղ է համարւում: Ոչ ոք չի համարձակուի այս ծառերից մէկը տալալել, կամ ճիւղերը կըտրել, և կամ ցած թափուած չոր փայտերը տանել. այսպիսի յանգուգն մէկն ծառից առաջ ժողովուրդն է պատժում, որ յանդգնել է ծառի բարկութիւնը շարժել: Եթէ այս ծառերից մէկը պատահամբ չորանայ, այնուհետեւ էլ չի դադարում հրաշագործ լինելուց: ամէն ոք աշխատում է հառտարուն ծառի փառք կտորներ հաւաքել, իբրեւ թանկացի դեղ-փառք փայտը լուծում են ջրի մէջ, որից ստացւում է դեղնադոյն հեղուկ և դա ամենարոյժ դեղն է համարւում: Ուրմիայում կայ մի հսկայական ուռենի—Մառահիւան անունով, որի երգումը ամենազօրաւորն է համարւում. հարիւրաւոր տարիներէն ի վեր աճել է այդ ծառը, ամէն մի ճիւղը այժմ դարձել է արշինանոց տրամագծով, իսկ բունը մի սաճենից աւելի տրամագիծ ունի. ծանրութիւնից հսկայ ճիւղերը դատին են խոնարհուել, այնտեղ արմատ բռնել և աճել իբրեւ նոր վիթխարի ծառ, ճիւղերը ահագին տարածութիւն են բռնում, իսկ մօտերքում թափուած փայտը անուպառ է. ո՞վ կհամարձակուի ձեռք տալ նրան: Նրջակայ հայ և ասորի ժողովրդի, մինչև իսկ թուրքի համար այդ ծառը ամենազար սուրբի համբաւ ունի. ուխտաւորներն անպակաս են:

Մեզանից ո՞ւմ հայրենի գիւղում չի գտնուած այդպիսի ուռը ծառ: Դրանց կողքին շատ անգամ անբաժան են լինում նրանց անունով շինած մատուռներ, որտեղ մի խաչ է լինում, իսկ այդ խաչը միայն մոմ վառելու համար է անշուշտ:

Այս բոլորը ցոյց են տալիս որ նախնի հայերը իրօք ունեցել են ծառերի զօրեղ պաշտամունք, որը գեռ ևս նոյն ձևով

շարունակում է մի քանի ետ բնկած տեղերում: Այս մեծ ծառերից դատ կան փոքր թուփեր էլ, որ մարդկանցից նոցա շորի կտորի հետ առնում են և նոցա հիւանդութիւնը, այս թիւերը բացառաբար փուշ են լինում. սրանք ծածկում են գոյնզգոյն շորի կտորներով, որ ամէն մի մօտիկից անցնող պարտք է համարում անել, յոյս ունենալով, որ այգակսով այնանգ կթողնի և իր հիւանդութիւնը: Հիւանդութիւնը վերցնելու յատկութիւն է վերադրում գլխաւորապէս այն թիւերին, որոնք գտնւում են բուժիչ աղբիւրների մօտ, առանձնապէս դով հիւանդութիւնը բժշկող: Լողանալով ցուր կամ հիւանդիւնը մարմնից դուրս է գալիս, ծառին կապած շորի հետ այնտեղ է մնում վերջնակապէս:

Վասպուրականում Հոգւոյ վանքի մօտ առատութեամբ բուսնում են «չար փուշ» անունով մացառներ, որոնք նշանաւոր են չար ոգիներ հալածելու զօրութեամբ. այդ վանքին ուխտի գնացող ամէն վանեցի իր հետ բերում է այս փշից և իրեն թանկագին բան բաժանում իր ազգականներին ու զբայիներին. ամէն տուն իր գլխաւոր և երկրորդական մուտքի մօտ, պատի մի ճեղքում ամրացնում է այդ փշից, որպէս հօր պաշտպան և հալածիչ չար ոգիների, որոնք մի առաջնաւորում են աներում մուտք գործել: Մի քանի տեղերում սպիտակ վարդի փշով չեն խփի իրար, կարող են գժուել: Չար տէրից ազատ մնալու համար բոլի ծառի փայտից կտորներ են պահում գրպաններում. գիւղերում նոյն փայտից յոռուք են շինում և կախում գոմէշների ու եղների վրից, գարձեալ նոյն նպատակով:

Այսպէս երեք կարգի յատկութիւններ են վերադրում ծառերին և փշերին. հիւանդութիւնների բժշկութիւն, պաշտպանութիւն չար ոգիներից և չար աչքերից: Այս երեք հաւատալիքները բնորոշում են մեզ հետ բնակակից ուրիշ ազգերը, թուրքերը, քրդերը, եզիտիները և ասորիները:

Բ. Արմատներ եւ ծաղիկներ.

Հէքաթների մէջ մեծ դեր են կատարում անմահական ծաղիկները, խճորները եւ ջրերը. սրանց վերադրած յատկութիւնները հէքաթների ծնունդի չափ հին են ի հարկէ, հին ժամանակներից մեզ հասած, դրանք համամարդկային են և դարձեալ հեթանոսական: Չուրը տալիս է առողջութիւն, խիւ բոյսը կեանքի երկարութիւն. երկունս էլ արտայայտի են իրենց մէջ պարունակած ոգու զօրութեան-ջրի ոգի և բուսականութեան ոգի:

Այս երկու ոգիներն մարմնացումն են հօրոսն ու մորոսը ¹, երկու գեղեցիկ ծաղիկներ, որոնք ժողովրդին ներկայանում են ճիշտ այդ ձևով:

Ինչպէս տեսանք վիճակի սովորութեան մէջ կայ ջրի ոգու և ըուսականութեան ոգու հաւատալիքը աղօտ կերպով—համբարձման գիշերը լողանում են առողջանալու համար, բոյսերն միջոցով աշխատում են իրենց կեանքի երկարութիւնն իմանալ: Ժողովրդի հաւատալիքով ծերացած օձերը, երբ սաակելու ժամանակը հասնում է, որոնում են անմահական ջուրը, սողում են նրա մէջ, լողում մի ժամանակ, յետոյ դանում են անմահական ծաղիկը, նրա թերթերից ուտում և վերանորոգւում են, միայն շապիկը փոխելով:

Վանեցու չորսնուկը—սիրիսիւրի (երեքնուկ) և Մշեցու «սիրոյ կոճը» անյոյս սէրը յաջողեցնում են. հետքեր են երևում, որով բոյսերից տմանք ներկայանում են սիրոյ կամ անառակութեան առառածուհու պաշտամունքով, կամ նրա ոգու զօրութեամբ, որովհետև դրանց միջոցով հպատակեցնում և կամակատար են դարձնում ցանկացած կնոջ կամ տղամարդուն. ու լիկ տարփանք է առաջ բերում ենթարկուողի մէջ, որանով հեշտութեամբ տիրանում են ուրիշի կնոջը կամ մարդուն, նայած թէ ում մօտ է «սիրոյ կոճը»: Սակայն այս կարգի բոյսերից ամենանշանաւորն է լոճակը, որ մեաթամանակ մի քանի ոգիների ոյժ է ամփոփում իր մէջ: Այս մարդակերպ արմատը մի կատարեալ դիւթական դաւաղանի յատկութիւններն ունի—տալիս է մարդկանց իմաստութիւն, ուրիշների վրայ իշխելու կարողութիւն. բժշկում է ամեն հիւանդութիւն, հաւաքում է չար ոգիներ. մի խօսքով մի քանի բոյսերի յատկութիւններն իր մէջ է միացնում, սէր էլ է յաջողեցնում, ինչպէս և ցոյց է տալիս առասպելական դանձերի թաղուած տեղը: Վանեցի երախաներն անգամ հետամուտ են այս չնաշխարհիկ բոյսը ձեռք բերելու, որպէս զի դժուար գործը հեշտանայ, ոսկիներ դանեն, ուժով լինեն, անվախ սիրտ ունենան. և ինչ:

Ամսնս որ այդ հաղուաքիւտ արմատը ձեռք բերելը կապուած է գրեթէ անկարելիութիւնների հետ, նրա արմատը շատ խորն է, հարկաւոր է իմոնալ կախարդական աղօթքներ, որ պիտի առել նրան հանելու ժամանակ, իսկ այդ աղօթքները

1. Այս ծաղիկների անունները պարսկերէն նշանակում են ջրի եւ բուսականութեան ոգիների ամուլներին. —Ամէշասպինդա՝ հաւրմաղաղ (հորստ). ամէշպասաա (մորստ). —amešaspinda havervadad. amēšaspinda amervadad;

միայն հախարդները դիտեն: Վանեցին ասում է, որ այդ արմատը հանողը շատ անգամ պէտք է հեանքից ձեռք վերցնի. ով որ լոշտակի ձայնը լսի, որ նման է երախայի ճղոցի, իսկոյն հմեռնի: Ահա այս պատճառով քչերն են հետամուտ լինում նրան, թէև անխտիր ընդրի համար տենչալի բան է: Լոշտակը, ըստ Վանեցու հաւատալիքի մինչև 40 արշին խորն է թաղուած. այնպէս որ անհնար է այդ բոյսի արմատը ամբողջութեամբ հանել. նորա մի մասն ստանալու համար այս դործողութիւններն են կատարում: Մի քանի հոգի միացած արմատի շորս կողմը փորում են աղօթքներ մըմնջալով. որպէս զի նրա կտրուելու ձայնը չլսեն ու մեռնեն, բերում են մի քաղցած շուն են կապում բոյսին, մի քիչ հեռու միտ են դնում ու իրենք ականջները բռնած փախչում: Շունը, աշխատելով միտն ուտել, ձիգ է տալիս կապը և կտրում հանում է արմատը, բայց և ինքը տեղնուտեղը սատկում: Ուրիշ տեղերում շունը փախարհնում են մի ուլով կամ հաւով, որը իբրև նուէր—զոհ է ծառայում և մեղմացնում է սգու բարկութիւնը: Լոշտակ հանելու յարմար ամիսը մայիսն է համարւում:

Խորհնացու պատմութեան առեղծուած կտորներից մէկն էլ կապ ունի մի ինչ որ բոյսի սէրը յաջողեցնելու յատկութեան հետ. այնտեղ յիշուած «խաւարծի» բոյսը Վանեցու խաւածիլի է գուցէ, որ տխործելի բոյս է, սակայն դրան սէրը յաջողեցնելու յատկութիւն չի վերադրւում:

Կան մի շարք ուրիշ բոյսեր էլ, որոնք մարմնացումն են այս ու այն ուժի, և որանց թիւը սկզբում շատ է եղել և յատկութիւններն էլ անշուշտ բազմազան. միայն ամսոս որ մոռացուել են:

Բ. Զուր:

Հայերը պաշտել են երկինքը—երկնակամարը իւր բոլոր լուսաւորներով. իսկ երկնակամարը, նրա կարծիքով Զուր է, իսկ այդ Զրի պատկերացումը կրկրի վերայ հանգիստնում է ծովը, դեռը, աղբիւրը. և պաշտւում էին դրանք նախնի հայերի մէջ: Պաշտուել է ծիրանի ծովը. որ ծնել է Վահագն դիւցադնին, յետոյ և Սանասարին ու Բաղդասարին: Ծովը ծնում է և հրեղէն ձիեր, ամէն մի հերոսի ձի ծովի ծագումն է ունենում. մինչև այժմ էլ Այդըր լիճը Արարատեան նահանգում և Արջակ լիճը Վասպուրականում շրջակայ ժողովուրդների հաւատալիքով ծնում են հրեղէն ձիեր:

Զուրը տալիս է անմահութիւն՝ հէքաթների մէջ. տալիս է

յաղթանդամութիւն և գերմարդկային ոյժ մեր «Դաւիթ և Մհեր» անուն դիւցադնական վէպի մէջ՝ վէպի հերոսներին. որանց ձիերը նոյնպէս ջրից են ծնուել: Հրաշալի յատկութիւններ ունեցող «լոյսաղբերներն ու կաթնաղբերները» ժողովրդի հաւատալիքով կազմուած են երկնքի լոյսից, ուրեմն ջուրը դարձեալ կապուած է երկնքի-երկնականմարի հետ: Այս աղբերները բժշկում են զանազան հիւանդութիւններ, դող, տաքութիւն, մորթային հիւանդութիւններ և այլն: Սրանց ջրերում լողանում են հիւանդները մի քանի արարողութիւններով և նուէրներ տալով, ինչպէս տալիս էին ծառերին: Վանում ամէն եկեղեցի իր բազում յատուկ ջրհոր ունի, որի ջուրը մասնաւորապէս դողը բժշկում է. հիւանդները լողանում են, եկեղեցում մոմ վառում և հեռանում: Ջուրը բաց է անում կոյր աչքը. այս բանը հէքաթների մէջ շատ է պատահում. Բիւրակն սարի վրայ մի աղբիւր կայ, որը մի կոյր աղջիկ է բժշկել և մի մորթած թռչուն կենդանացրել երբ այդ ջրի մէջ լուանում էին:

Հոսող ջուրը հաւասարապէս սուրբ է հայերի և թուրքերի համար, նրա մէջ չեն թքում, ապականութիւն չեն թափում: Ապականուած ամանը օրհնած ջրով են լուանում, ուրեմն ջուրը մի որբազան բան է (քահանայի օրհնելն էլ մի աւելի բան է), որ կարողանում է միների, շների և ուրիշ կենդանիներին պղծած-ապականած ամանները պղծութիւնից ազատել միայն սրսկելով:

Աղբերներից շատերը հանքային լինելու պատճառով ունին բժշկելու յատկութիւն, գուցէ և մասամբ այստեղից ծագած լինի ժողովրդի նրանց նուիրած պաշաամունքը, սակայն ժողովրդի պաշտած երկնքից իջած անձրևից գոյացած աղբերները, բնական է, կուեննային նոյն զօրութիւնը, ինչ որ երկինքն ունի, և հետևաբար և կբժշկէին ժողովրդին վատ հիւանդութիւններից:

Գ. Ասողեր.

Վիճակի երգերից իւրաքանչիւր տուն ճակատագրական նշանակութիւն ունի այն անձի համար, որի հերթին աւուած է այդ տունը. և որովհետեւ թէ՛ նախնի և թէ՛ ներկայ հաւատալիքներով ասողերը ճակատագիր որոշող են, հէնց դրա համար էլ ջուրը դնում են «ասողունք»-բարի ասողերի ներգործութեան տակ. . . «Ասողազարդ երկնքից է կախուած ամէն բան, առանց նրա ոչ մի դէպք չի պատահում» (der armenische volks-glaube): Այժմ ասում ենք չար ասողի տակ է ծնուած, կամ

հակառակը, որանք բոլորը նախնի աստղապաշտութեան հետ-
քեր են: Վարանդայում և ուրիշ շատ տեղերում նոր ծագող
արեւը երկրպագում է ծերունիների կողմից, նոյնպէս և ծնունդ
լուսինը: Եզնիկ Կողբացին դեռ հազարաւոր տարիներ առաջ
յիշում է մի շարք աստղապաշտական հաւատալիքներ որոնք
դեռ գոյութիւն ունին մեր ժողովրդի մէջ: Գուշակութեամբ
պարապողների մօտ դանւում է «ախտարք» անունով մի գիրք,
որի մէջի կանոններով և աստղերի շարժումներով գուշակում
են: Աստղերով գուշակութիւն անելը այժմ մեր մէջ վերացել է
գրեթէ. Վանեցին ասում է, այս ինչ մարդը «աստղունք կե-
րիշկէր» և կիմանար շատ անյայտ բաներ: Մեր օրացոյցները
դեռ շարունակում են տալ հատ ու կտոր գիտելիքներ-աստ-
ղաբաշխութիւնից. նայած թէ երաժան ո՞ր կենդանակերպի
տակ է ծնւում, լինում է հարուստ, զօրաւոր, իմաստուն,
կամ չար, բռնաւոր և այլն: Իսկ գիտաւորի երեւոյլը կապ ունի
մի աղէտի հետ. նրա ձևից, գոյնից, գիրքից սրչից դուշակում
են աղէտի չափը (Մանանայ 339): Ամէն մարդ երկնքում իր
աստղն ունի, որից է կախուած մեր գոյութիւնը, եթէ նա
պայծառ է փալլում, այդ անդրադառնում է մեր կեանքի
վրայ, հակառակը՝ նոյնպէս: Մինչև անգամ ամէն երկերն իր
աստղն ունի. «կնիկ, իւր վեր Սամնու աստղը մժղավեր է» աս-
ում է Զէնով-Օվանը, երբ գուշակում է Մհերի նեղ վիճակը:

Մեր առաջ բերած փաստերը բոլորն էլ այս կամ այն
կերպ երևան են գալիս վիճակ հանելու սովորութեան հետ
կապուած արարողութիւնների մէջ. այդ սովորութիւնը տե-
ղով հեթանոսութեան բեկոր է, որ պահուել է. խրճիկ շինելը
պերճախօս ապացոյցներից մէկն է, որ իր արտաքինով յիշե-
ցնում է մի որ և է կուռը, նրան մատուցած յարդանքների
մասին իր տեղում յիշեցինք, հաւանօրէն տաճարների արձան-
ներից դուրս ամեն տուն այդ ձևի խրճիկ-անային կուռը ու-
նեցել է: Զբերի, քոյսերի և աստղերի դերը ամբողջապէս պատ-
կերացաւ մեր առաջ. կախարդական գիշերը մի գեղեցիկ ամ-
փոփումն է այս բոլոր հաւատալիքների: Մեր ունեցած հաւա-
տալիքները միջնորդաբար վերցրել ենք-Հնգիկներից՝ բուսա-
կանութեան. Քաղդէացիներից՝ աստղերի. Պարսիկներից՝ հրա-
մանքի և ճակատագրի. իսկ անթիւ արձանների և դրանց հետ
ոգիների-զօրութիւնների մուտքը Յունաստանից՝ պատմագիր-
ները վկայում են: Ու այդ բոլորը միախառնուած, թէև խիստ
աղօտ կերպով ցոլանում են Համբարձման տօնի մէջ:

Մի թանկագին յիշատակարան է դա մեզ համար մեր նախնեաց հագեոր կեանքի քմբռնումների. այդ սովորութիւններից իւրաքանչիւրը աւելի առատ տեղեկութիւն է տալիս մեր նախնիքների մտաւոր կեանքի մասին քան մեր ամբողջ պատմագիրները միասին վերցրած. նրանց կրօնական կեանքը, աշխարհահայեացքը աւելի պարզուում է այդ մի քանի հատուկտոր սովորութիւններով: Այդ հաւատալիքները այնքան հարազատ ու համապատասխան են եղել մեր ժողովրդի հոգումն, որ միայն մի մեծ և նոր քաղաքակրթութիւն հազիւ սրբի դրանք ու տեղը նոր բաներ դնի: Առանց դրանց ժողովուրդը չի կարող ապրել...

Անցնենք մի քանի խօսք էլ ասելու վիճակի երգերի մասին և վերջացնենք մեր այս համառօտ նկարագրութիւնը:

Վիճակի երգեր.

Մեր ժողովրդի երգասիրութիւնը յայտնի է. այդ երգերի մէջ առանձին տեղ է ընդունում վիճակի երգը, որ յայտնի է «ջան գիւլում» անունով. սիրոյ երգերից յետոյ սրանք ամենալաւ երգերն են իրենց զգացմունքի խորութեամբ և ոճի պատկերաւորութեամբ: Երգերը ամէն տեղ էլ մի եղանակով են երգւում «ջան գիւլում» կամ «ջան ծաղիկ» կրկնակներով: Քրի առնուածները մօտ 500 տուն են, ցրուած պարբերական թերթերում, դանադան երգարաններում, և մեծ մասով «Աղգադրական Հանդէսի» համարներում: Սրանցից դուրս են մնում շատ քաւառների երգերը, որոնք կորչելու վտանգի տակ են: Իրենց թուի չափ այս երգերը մտքի, բովանդակութեան կողմից թէև աղքատ չեն, բաղմադան չեն: Նոյն միտքը երգւում է դանադան տեղերում տարբեր ձևերով և բառերով, շատ անգամ նոյնիսկ բառերը թարգմանած, օրինակ, միևնոյն տունը Վանում, Նոր-Նախիջևանում և Բայազետում երգւում է, միայն, ի հարկէ, ինչպէս առաջինը թարգմանուած գաւառաբարբառներով:

Վիճակի երգերը ընդհանրապէս քառեակներով են. յաճախ պատահում է երկու և երեք տողանի տուն. բայց այս դէպքում կրկնակը լրացնում է և նորից քառեակ է դարձնում: Չափը անկանոն է և բաղմադան. վանկերի թիւը խաղում է 7—10—12-ի մէջ. հատածի մասին ոչ մի կարգ չկայ, թէև պատահում են շատ ներդաշնակ աներ, բայց ընդհանրապէս աղաւաղուած են և անկանոն: Այս անկանոնութիւնները մասամբ առաջ են եկել հաւաքողների անփութութիւնից: Աւե-

լորդ կլինի փորձել այս երգերի հեղինակը գտնել, դրանք ժողովրդի անկապտելի սեփականութիւնն են կազմում և դրանց հեղինակը հէնց ինքը ժողովուրդն է եղել: Առանձնապէս աչքի են ընկնում Գանձակի, Վանի և Ղարաբաղի ժողովուրդների երգերը, սրանցը թէ՛ ճոխ է և թէ գեղեցիկ:

Իբրև նմուշ մէջ բերենք մի քանի ընտիր կտորներ:

Սարի գլխունը ես եմ,

Զիներու կէսը ես եմ,

Քնոյ քրտնոյ ետքոյ

Գիշերուայ ընկեր ես եմ:

Նռան ծառին նուռ չկայ,

Վարդի ծառին վարդ չկայ.

Էս վե՛նց քանդուած օլքայ ա,

Սիրածը սիրածին չեն տայ:

Զնդան ա, ինչպէ՛ս զնդան,

Մէջ վարդ ա, բոլոր ուէհան.

Իմ ետքոյ խաթրի համար

Մէջ ծաղիկ, շարան-շարան:

Գնա՛, գնալուդ մեռնեմ,

Գնալ ու գալուդ մեռնեմ.

Որ սարը աշմիշ ըլնես,

Թառանչ քաշելուդ մեռնեմ:

Ուրիշ աւելի ընտիր կտորներ յետոյ կ'իշխենք:

Երգերը իրենց բովանդակութեամբ մի քանի բանի շուրջն են դառնում—երգուում է աղջկայ արտաքին գեղեցիկութիւնը, որ այնքան բազմակողմանի չէ. աղայի քաջութիւնը, ձայնը. և յետոյ գեղեցիկութիւնը նոյնպէս. դանդաղաներ կան սիրահանից, անգութ ծնողներից, որոնք արգելք են հանդիսանում իրենց ցանկութեանը. անիծում են բախտը-ճակատագիրը. հարստութեան մասին կան մի քանի կտորներ, որտեղ այն առանձնապէս գրաւիչ մի բան չի դուրս գալիս, այլ երկրորդական լրացուցիչ բան:

Հայ երիտարարդը ցանկանում է, որ իր բերած հարսը, լինի բարձրահասակ, խիտ և երկար մազերով, որի աւելի չէկն է սիրում քան սևը, երևի հազուադիւս լինելու համար: աղջիկը պէտք է լինի բարակամէջք, սկաւառ ու կարմրերես: Բերենք մի քանի կտոր երգեր, դրանցից կենդանի կերպով երևում է այս ամէնը.

Ա՛ղջիկ, գնանք մեր բաղը,

Պոկեմ՝ շամամիդ թաղը.

Էդ երեսիդ շափաղը (լոյսը)

Հանել ա սրտիս դաղը:

Ես գիշեր լուսնակ գիշեր,

Զինն էկել գետին նախշել:

Գողգ դէմ արա պաշեմ:

Կեռ ունքեր, կտրմիր թշեր:

Մեռնեմ չալ չալ աչքերիդ,

Թուխ աչք, կտրմիր թուշեր:

Սև տղայ, սիպառակ տղջիկ,

Բռնել ենք իրար ետևայ:

Երգւում է աղջկայ կապոյտ աչքը, բարակ մառները, դա-
ւամով քաշած ունքերը, անուշ ձայնը, քայլուածքը և այլն:

Իր հերթին աղջիկը ցանկանում է, որ սիրած տղան կտրիճ
լինի, լաւ բեխերով, գանգուր մաղերով, քարձրահասակ, անուշ
ձայնով և կարգացուոր (ի հարկէ սաղմոս)։

Էն թուխ բեխաւոր տղէն

Ուշն ու միտքս ատրել ա:

Հրէս էկաւ իմ ետը,

Ալ ձին տակին խաղալէն:

Կանչի կանչելուդ մեռնեմ:

Ես եմ քո հաղի միջին:

Լոնել եմ կտրգացուոր ես,

Սաղմոսիդ ծալին մեռնեմ:

Երգերի ամենամեծ մասը զբաղուած է սիրահարներով.
նկարագրում են նրանց վիճակը, կարծես մի բուռն բողոքի
հանգամանք ունի նրանց ամէն տողը, ամէն բառը. անէծք են
կարդում դարեւոր դաժան հասկացողութեան դէմ, որով սիրա-
հարութիւնը համարւում է յանցանք և խտուրթեամբ հալած-
ւում է:

Գեղջուկ տղայ և աղջիկ մի փոքր հասակ առնելուց յետոյ
այլ ևս անմատչելի են իրար համար, թէև նրանք ամէն րոպէ
ջրի թէ հանդի ճանապարհին, դռանը թէ կտրան իրար են պա-
տահում, և մինչև մի քիչ հասակ առնելը միասին են մեծացել:
Ազատ են զգում ուխտադնացութիւնների ժամանակ, կամ
նշանաւոր տօներին, երբ առհասարակ տեղի են ունենում սի-
րահարական քաջադրութիւններ. իսկ սա մեծ յանցանք է և
աններելի ոխալ, որոնք են թարկւում են ծաղրի և անարգանքի
ամէն տեղ: Այս պատճառով էլ սիրահար զոյգը թագցնում է
իր փոխադարձ զգացմունքը, առաջ է դալիս գիշերային տե-
սակցութիւնների շրջան, որը սիրահարներին ամենացանկալի

բանն է: «Ես քեզ թագուն սիրեցի, ո՞վ արաւ խալիսին իմաց» —
գանգաաւում է սիրահարը երբ բանը յայտնուում է և վերջ է
գրւում տեսակցութիւններին: «Էս թագը դալմադաւ ա, ման
տու էն թագովն արի» — ասում է զգուշաւոր սիրուհին իր հա-
րօտած սիրահարին: Գիշերային տեսակցութիւնը լինում է դաշ-
տում, կամ աւելի ասանկըներում, միշտ գիշեր ժամանակ: Եր-
բեմն սրանց օգնում են տարեկից քնկերները, քոյրերը կամ
աղգահանները:

Երգերի մէջ յայտնուում է նրանց հայեացքը սիրոյ և ամուս-
թեան մասին.

• • • Եարն որ եարին սիրէ,

Ասու լիսն ինչ կանէ:

Իմ մօր աչքը դուռ գայ

Վեր ինձ տուեց զարիւր աղի:

Կիրակի էլ պատ կլնի՞,

Էրծաթից լաւ թառ կլնի՞,

Որդիդ մեռնի վարդապետ,

Սիրածը չըհաս կլնի՞:

Սիրահարների գաղանի տեսակցութիւնը լինում է և աների
պատի բացուածքներով, բայց այս մօտ և հեշտ տեսակցու-
թիւնն էլ չի բաւարացնում նրանց. նրանց սիրող սիրալը չի
ցանկանում բաժանուել ոչ մի արգելքով.

Մեր տուն ձեր տուն մին պտեր,

Միջի պտաը չի պտեր.

Միջի պտաը ո՞նց անի,

Քաւթառ տաաը չի պտեր:

Ձեռք վերսւ Աստուած կանչի,

Շնդլիսիկ պառուիկ վերանայ,

Իմ սէր քո սէր մօտանայ:

Ձանազան պատճառներով, որոնց մէջ մեծ տեղ է բռնում
նիւթականը, առհասարակ քիչ է աջողւում սիրահարների
գործը. նրանք խորհուրդ են անում — «Իմ մէրը ինձ քեզ չի
տալի, իմ հօրը քրթամ տաս» (կաշառք տուր):

Իսկ երբ վերջապէս յայտնուում է ամէն բան, անգութ
ծնողները կատաղած, որ իրենց օջախի պտաիւր արատաւոր-
ուած է, սկսում են ամէն միջոց ձեռք առնել կտրելու նրանց
յարաբերութիւնը: Սրանք յուսահատուում են. աղջկիք տան
անկիւնում ողբում է իր կորցրած ետքին, որ ո՞վ գիտէ, սրտի
ցաւից որ տեղերում է թափառում. «Իմ ետրը սարում քո-
լում, իմ քունը ո՞նց կտանի». երգում է նա: Այս դրութեան
մէջ ողբալի է աղջկայ վիճակը: Իսկ դժբախտ աղան այլ ևս ոչ

մի գործի կպէլ չի կարող, վիշտը նրան ցրուած գրութեան մէջ է դնում, աննպատակ թախառում է, միայն իր սիրածի մասին մտածելով, օրերով տուն չի գալիս, նրան գփի տեղ են դնում, սակայն նա երգում է.

«Մեր տան տակին վար կանեմ.

Զաւ ագռաւին քար կանեմ.

Թող իմ սիրածն ինձի տան,

Գծութիւնս թարկ կանեմ:

Այսպէս է անցնում աղայի օրը. նա կարող է իր վիշտը մոտամբ մոռանալ, գլուխը մի քարի տուած քնել, անտառներում ման գալ, Իսկ աղջիկը խիտ անտանելի գրութեան մէջ է ընկնում. տանը փակուած, անմխիթար սուգ է անում և սիրածի կարօտը քաշում.

Ինձ հուք մի ծեծեա՛նակ պիտէր,

Յերեկ դար իմ օդէն ել ու մուտ անէր.

Գիշեր դար իմ ծոց ծուարէր,

Արտիս դարգեր ցրուէր խորովէր:

Անվերջ տանջուելով երկու ծածուկ սիրահարները սպասում են Համբարձման վիճակին, որպէս զի իմանան ճակատագրի կամքը. եթէ վատ բան գուշակուեց ընդորովին յուսահատում են և հաշտում ճակատագրի «հրամանքին» — «Իմ հօրն ու մօր ինչ անեմ, ճակտիս այս էր գրած: Եւ իսկապէս ինչպէս կյանդգնին այլ կերպ մտածել. երբ բախտախաղը գուշակում է ու վերջն էլ աւելացնում. «Քրիստոս իր բերնով ասաց. այս քո ճակատդ էր գրած»:

Ընդհանրապէս սիրահարութեան մասին շատ է երգւում, հարստութեան քիչ տեղ է տուած. այս կողմից միայն Վանեցին է բացառութիւն կաղմում. սիրուց զատ նա, Վանուհին, պահանջում է նիւթական առատութիւն: Ուրիշ տեղերի երգերի մէջ ապագայի մասին ոչ մի խօսք չկայ. միայն ներկան է գրաւում սիրողներին, բայց Վանեցին իր երգերի մէջ պարզ օրոշում է, թէ ամուսնութիւնը ինչպէս պիտի լինի. արդեօք բախտաւոր, թէ անբախտ պիտի լինի: Առհասարակ պէտք է նկատել, որ վիճակահանութեան մտքին աւելի յարմար է Վանեցու երգը, քան ուրիշներին:

Բախտաւորութիւն գուշակելու համար նա երգում է.

«Ծով քեզ գինի, գեամին քեզ կթխայ (բաժակ)

Դու լից, դու խմի, Աստուած քեզ կուտայ:

Մտեր ես մառան ձեռք կուտաս ոսկու աման.

Աղջիկ, դու հասար քո սրտի մուրաղին,

Էս աշնան կերթաս քո պսակին:

Արծաթ քեզ քամար• ոսկին բիւազուի•

Ալմաստ ակունք քեզ կոճակ:

Այս բոլորը քարեյաջող դուշակութիւն են համարուամ այն աղջկայ կամ տղայի համար, ով սիրահարուած է, կամ մէկի վրայ խորհուրդ է արել:

Ես աղջիկ եմ, ալ կուզեմ•

Այս ծալուծալ կուզեմ,

Երբ եարիս տուն երթամ,

Գօտիկս թիւմայ շալ կուզեմ:

Իր կողմից տղան էլ բան չի խնայում իր սիրած աղջկայ սիրտը ուրախացնելու համար•

Ինձ ծառ չինարի պիտէր•

Մէջ Վանայ դաշտին բուսնէր•

ճող թալէր Ոստան ծածկէր,

Ոստան քե ոսկի կուբայ,

Պանծբաշէն արեն ի վերէն:

Կամ թէ•

Մէջացդ առնեմ ոսկի քամար՝

Ջովահիր ակներն ի վերէն•

Մատիտ առնեմ ոսկի մաանիկ՝

Ալմաստ ակներն ի վերէն•

Ոտացդ առնեմ կտրմիր ջգմէք՝

Արծթէ նալչէն ի վերէն•

Չեռացդ առնեմ կարմիր խինէն՝

Սրմալի չարէն ի վերէն•

Գլխիդ առնեմ ոսկի թաղ՝

Ուռուսու մոհրն ի վերէն:

Ինչպէս յիշեցիք երգերի լեզուն դեղեցիկ է և ոճը պատկերաւոր: Բերենք մի քանի օրինակ•—«Աստուած ոկուն տայ, սկուն տայ՝ քանց մաջման քարվան դայ»• «Ծով քեզ գինի• գեամին քեզ կթխայ»: Ամէն տան մէջ կարելի է գտնել պատկերաւորութեան դեղեցիկ օրինակներ:

Երգերի մէջ կան յիշատակուած պատմական կտորներ անցեալ դառն վիճակի, աւելի Պարսից տիրապետութեան օրերից•

... Վայ իմ սիրած բիւլբիւլը•

Քաշեցին խանի գուռը:

• • Ով իմ սիրածն ինչ չտայ

Կքաշեմ խանի դուռը:

Կաքաւը կանգնել քարին,

Կտուցը լեքը արին,

Գազտան եսիր պաի,

Իմ սիրած եարին առին:
Ձանաղան տեղերի երգերից իրար նման կտորներ շատ կան
օրինակ

Վանեցու

Առաի էլար մէջ գեղին,
Սիրտդ ինկաւ օծու լեղին,
Քո հօրն ու մօրն ինչ ասեմ
Որ քե տունն տախ տղին:

Վանեցու

Ծաղիկ ունիմ կարմիր ի,
Կարմիր չի նարնջի ի.
Ետը բռնեի ամօթ չի,
Թարի անեի բալայ ի:
Վանեցու

Բալնիօն երկնքով ընցաւ,
Մեր բարոց դռներն երաց.
Մեր տունն արևով լցուաւ,
Մեր սեղան կարմիր խնձորով:

Գանձակեցու

Գնացի ջուրը ջրի,
Ոտը ընկաւ օծու լեղի.
Իմ հօրն ու մօրն ինչ ասեմ,
Ինձ տունն դարիք տղի:
Երևանցու

Ծաղիկ ունիմ ալայ ա.
Ալա չի ալվալայ ա.
Ետը բռնելը լաւ բան ա,
Բաց թողալը բալայ ա:

Նոր-Նախիջևանցու

Երկինքէն բալնիքն ընկաւ,
Տաճարին դուռն բացուեցաւ.
Տաճարն արևով լցուաւ
Սուրբ սեղան զարդարուեցաւ:

Այսպիսի նման կտորներ շատ ու շատ կարելի է ձարել
վիճակի երգերի մէջ:

«Ջան գիւլում»ներ հաւաքողների անուշադրութեան պատ-
ճառով սրանց հետ են խառնուել ժողովրդական սիրոյ երգերից
շատ կտորներ. դժուար է տարբերութիւն դնել և ջոկել, որով-
հետեւ հէնց վիճակի երգերն էլ մեծ մասով սիրային են: Մեր
հաւաքած աւելի քան 500 տուն երգերը իրենց մէջ պարունա-
կում են այնպիսի դոհարներ, որ մըցում են առաջնահարգ բա-

նաստեղծութիւննիրի հետ. այդ կտորները հանրածանօթ են, շարունակ երգւում են, դրա համար աւելորդ եմ համարում այստեղ դնել. բաւական է վերցնել «Քնար Հայկականը» այնտեղ առատութեամբ կայ այդ լաւ կտորները:

Վերջացնում ենք այս ուսումնասիրութիւնը, յիշելով այն գրաւոր և ընթանացի աղբիւրները, որոնք ձեռքի տակ ենք ունեցել այս հետաքրքիր նիւթը ուսումնասիրելիս:

1. «Ազգագրական Հանդէս»—1897—98, և 900՝ Զաւաթքի, Սիսիանի, Զանգեզուրի և Բուլանըխի ու Գանձակի մասին:
2. «Արձագանք» 1894 № 54՝ Ուտէացոյց Նիթ գիւղի մասին:
3. «Բիւրակն» 1898 (362) Տիգրանակերտի և (596) Խիանի մասին:
4. «Առածք Նոր-Նախիջևանի» (94) նոյն տեղի մասին:
5. «Մելիքի աղջիկը»—Վարանդայի մասին:
6. Հնութիւնք Ակնայ» (107) նոյն տեղի մասին:
7. «Կռունկ» 1860—Աշտարակի մասին:
8. «Նոր-Գար» 1896 № 77՝ Մշի, 95 № 76՝ Լէյլ ու Մէջլում:
9. «Փշրանքներ»—Աբարանի:
10. «Վանայ սաղ»—I, և II. նոյն տեղի:
11. «Der Armeniche Volksglaube»—Abegian V.
12. Բերանացի տեղեկութիւններ հաւաքել եմ Համէէնի, Կողքի, Արճիէի, Արճէէի, Նուխու, Գործօթի, Հին-Բայազիտի և այլն տեղերի մասին:

Գալուստ.

Ն. Կ. Մ. ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՐ.

№ 195

2 նոյեմբերի 1908 թ., Թիֆլիզում.

Այսօր վերադառնալով Թիֆլիզ քաղաքը, ես ստանձնեցի Բարձրագոյնս ինձ յանձնուած երկրի վարչութիւնը՝ որի մասին յայտնուի եմ ընդհանրութեան:

Ստորագրել է՝ Նորին Կայսերական

Մեծութեան Կովկասի Փոխարքայ

Գեներալ-Ադիւտանտ՝

Կոմս Վորոնցով Դաւիդ: